

Tradicija i tranzicija / kulturna kontraverza

Studija slučaja: portreti kneza Miloša Obrenovića

Apstrakt

U čemu je kontraverza kulturnog identiteta Srbije koja se u procesu tranzicije nalazi već više od dva veka? Balkan kao specifičan etnički i kulturološki miks, kao mesto susreta *plemenite barbarogenije i divljaštva*, preplitanja tradicije i globalnih tokova predstavlja platformu izgradnje i reprezentacije odnosa između našeg nacionalnog identiteta i kulture u celini.

Analogija između procesa modernizacije XIX veka i današnje Srbije nedvosmislena je, kako u postupcima izgradnje kulturnog i nacionalnog identiteta kao i u posledicama neuspele transformacije društva. Prelasku iz tradicionalnog u moderno društvo, usmeravanog prema zapandoevropskim tokovima, uvek je nedostajao makar jedan od ključnih integrišućih faktora. Zato je neprecizno vođena emancipacija društva u celini, neusaglašenost društvene i kulturne politike, dovela do nepoznavanja ili pogrešnog prepoznavanja sopstvene kulture, tradicije i uzora, i uzrokovala dogoročnu nesposobnost očuvanja kulturne (kao i političke) nezavisnosti na ovim prostorima. Ovim tekstom pokrenuću pitanja vezana za *kulturni imperijalizam*, koji se kao posledica kolonijalne dominacije zadržao na ovim prostorima. Spregu politike i estetike analiziraću na primeru vizuelne reprezentacije nacionalnog identiteta, kroz portrete vladara – kneza Miloša Obrenovića, na kojima se jasno očituje pokušaj razvoja kulturne strategije i definisanja jedinstvenog nacionalnog kulturnog modela.

Kasnije izjednačenje pojma nacionalnog identiteta sa političkim mentalitetom pokazalo je da je pasivni tradicionalni mentalitet (kao statičan i nekomunikativan) prepreka u formiranju modernog kulturnog identiteta, koji deluje inovativno i ima sposobnost vlastite percepcije političkog. Politička transformacija sistema koja nije održala korak sa celokupnom transformacijom društva, rezultirala je neodrživošću kulturne politike kao temelja modernizacije države i održanju *statusa quo* prema dominantnom centru. Zbog toga samo brisanje kolonizatorskog identitetskog obrasca i prihvatanje novog nije bilo dovoljno za uspostavljanje sopstvenog nacionalnog i kulturnog identiteta.

Nikada završeni proces modernizacije uslovio je permanentnu neodređenost savremene kulturne politike, jer se u nestabilnom periodu tranzicije, još uvek opredeljujemo između tradicionalizma i globalne kulture, pritom dodatno naglašavajući razlike i kontraverze, a ne stvarajući polje slobodne kulturne flukturacije. Vraćajući se na Balkan kao kulturnu paradigmu Srbije, kulturna politika današnjice bi trebalo da komunicira sa vidljivim bogatstvom raznolikosti, ne suprotstvaljajući se ni tradiciji ni tranziciji, kako bi izbegla inferiornost u prepoznavanju ili pak sopstvenu indiferentnost u proizvodnji, prezentovanju i očuvanju kulturnog blaga.

¹ Doktorant Univerziteta Umetnosti u Beogradu, Interdisciplinarne doktorske studije, Grupa za teoriju umetnosti i medija

Ključne reči: Balkan/balkanizam, kultura, kulturna politika, modernizacija, tranzicija, tradicija, kulturni identitet.

Balkanizam/ Balkan kao Evropski Orjent

Specifičan diskurs Balkana, konstruisan kao diskurs *imputirane ambivalentnosti*²(prema M. Todorovoj), ostao je do danas gotovo nepromenjen. Balkanci kao *nepotpuni subjekti*, koje determinišu religija i rasa, smešteni *negde između* u stalnom prelasku iz jednog (ne-celog) u drugo (takođe ne-celo), ostali su simbol za anticivilizacijski element, crnu rupu i *alter ego* Evrope. Ono što se u diskursu Zapada naziva *balkanizam*³, stvarano je postepeno tokom otprilike dva veka (krajem XVIII-og, XIX-og i početkom XX veka). Pod žigom *balkanizacije*, jugoistočno poluostrvo ostalo je negativno označeno za zapadni svet do današnjih dana, a termin *balkanizam* – u domenu *rečnika političkih uvreda*⁴. Pojam *balkanskog* koristio se u pežorativnom smislu zajedno sa drugim uopštenim etiketama, kao što je *orijentalno*⁵. Geografski neodvojiv od Evrope, a kulturno ipak konstruisan kao njen *drugi*, Balkan je otkrivan i istovremeno *izmišljan*. Nakon perioda nedovršene modernizacije, savremeni Balkan ostaje negativno označen kao temeljno različit i beznadežno marginalan u odnosu na ostatak Evrope i postaje mesto apsorbovanja političkih, ideoloških i kulturnih frustracija.

Sledeći teorijsku praksu postkolonijalnih studija kulture moguće je povući mnoge jednakosti u viđenju Balkana i Balkanaca kao *Orijentalaca*.⁶Kao i u slučaju istočnjaka, Balkancima su pripisivane negativne karakteristike, koje su potkrepljivale zapadnjački konstrukt o njihovoj suprotnosti idealnim Evropljanima. Edvard Said citirajući Kromera⁷ navodi sledeće: „*Orijentalni duh se užasava preciznosti; Njegov način razmišljanja krajnje je aljkav; Orijentalci su po svemu*

² Za razliku od orijentalizma, koji je diskurs o *imputiranoj suprotnosti*.

³ *Balkanizam* - izraz koji na Zapadu, označava sistem delovanja u janom diskursu balkanskih država i naroda. Odnosi se na nedostatak karaktera, divljaštvo, netoleranciju prema nižima, a pritvornost prema višima od sebe. Rekonstrukciju i kritiku ovog pojma donela je M. Todorova, razdvajajući ga od uvek samo negativne slike drugog. Vidi M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, XX vek, Beograd 1999.

⁴ Po Eriku Hobsbaumu, *Nacije i nacionalizam od 1780; program, mit, stvarnost*, Filip Višnjić, Beograd 1996, str. 16.

⁵ Orijentalno koje označava: prljavštinu, mizoginiju, pasivnost, nepouzdanost, neiskrenost, neefikasnost, nepreciznost, letargiju, sujeverje, lenjost, oportunističnost, lakomost, nesposobnu birokratiju, podmitljivost itd.

⁶ Posmatrano kroz prizmu *Okcidenata*.

⁷ Lord Cromer, *Modern Egypt*, 2, New York 1908.

suprotni jasnosti, direktnosti i plemenitosti; Orientalac govori i misli na način koji je upravo suprotan evropskom...“.⁸ Pored stereotipa koji se kriju iza pojma *orijentalno, balkansko* sa sobom nosi dodatne karakteristike: okrutnosti, neotesanosti, nestabilnosti i nepredvidivosti. Ove odlike koristile su se kao suprotnost predstavi o Evropi, koja predstavlja kategorije: čistote, reda, samokontrole, karaktera, jakog osećaja za zakon, pravičnost, efikasnu administraciju, i koja svojim civilizacijskim tekovinama simbolizuje stepen kulturnog razvoja koji oplemenjuje čovekovo ponašanje⁹. Negovanje ideje o zaostalosti Balkana posledica je negativnog kulturnog konstrukta, tj. kulturno-filozofskog modela prosvetiteljstva ustanovljenog u XVIII veku. Podelom Evrope na Zapadnu i Istočnu, stvaranjem političko-kulturološke barijere, afirmisan je značaj Zapadne civilizacije u odnosu na *drugi deo* Evrope i stvoren je mit o Balkanu. U tom smislu može se govoriti i o zapadnoevropskom kulturnom modelu kao kolonizatorskom, s’obzirom da je do današnjih dana ostao dominantni nosilac značenjskog poretka.

Geopolitički i kulturološki okvir Srbije XIX veka kroz pojam političke modernizacije

Vek stvaranja nacija i nacionalnih država nedvosmisleno je XIX vek. *Nacije-države* produkt su istorijskog približavanja i spajanja dva uporedna toka – razvoja moderne države i razvoja nacije. Te kapacitete u XIX veku nisu imali svi narodi željni nacionalne emancipacije. E. Hobsbaum izdvaja tri faktora odlučujuća za konstituisanje nacionalne države: istorijska povezanost¹⁰, postojanje kompaktne kulturne elite¹¹ i najvažniji, dokazanu sposobnost i vitalnost za oslobađanje od strane dominacije. Za završnu fazu potpune nacionalne nezavisnosti mnogima je nedostajao jedan od faktora. Srbi su bili jedan od malobrojnih balkanskih naroda koja je u *veku nacija* uspeo da sakupi svoje potencijale i konstituiše nacionalnu državu, ali proces stvaranja srpske nacije nikada nije bio dovršen, upravo zbog nedostataka u oblikovanju dva od navedena tri faktora (emancipacija građanstva i sposobnost dugotrajne političke nezavisnosti od strane dominacije).

⁸ Edvard Said, *Orijentalizam*, XX vek, Beograd 2008, str.54-56.

⁹ Prema M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, XX vek, Beograd 1999, str.208.

¹⁰ Istorijska povezanost sa državom bilo da je ona postojeća u sadašnjosti ili prošlosti.

¹¹ Koja bi utvrdila administrativni jezik i nacionalnu književnost.

Od XVI veka oko Austrijske Carevine okupljale su se mali narodi i države koji su na ovaj način odolevale turskom naletu. Kulturno prožimanje između Srbije i Zapada (posebno Austrije, gde se nalazila granica Otomanske imperije) zavisila je od burnih istorijskih previranja početkom i sredinom XIX veka. Uporedo sa ukidanjem monarhija, formiranjem građanske klase u Evropi i buđenjem nacionalne svesti, ova težnja se u Srbiji usmerila na formiranje vlastitog nacionalnog državnog uređenja. Sa jačanjem nacionalne svesti, došlo je do stvaranja građanske klase, koja se obrazovala u Evropi i sa sobom donela brojne kulturološke promene, kao što je i stvaranje nacionalnih pokreta (tzv. Srpske revolucije).

Godina 1848. poznata po talasu revolucija u čitavoj Evropi smatra se političkom, ekonomskom i kulturnom prekretnicom. Tada je i počelo intenzivnije interesovanje Zapadne kulture za Balkan i Srbe¹². Uporedo sa Rusijom na Istoku, Zapad Evrope je svojim uplivima u lokalnu kulturu dugo održavao svoj monopol, boreći se na taj način za političku i duhovnu prevlast nad ovom teritorijom Balkana. Interes Evropljana za druge kulture najpre je služio upoznavanju i konstruisanju sopstvene. Na *svoje i tuđe* kulturolozi su gledali kroz princip opozicije nadmoćnosti i nerazvijenosti, a zatim, pod uticajem pozitivizma, romantičari idealizuju zamisao o Balkancima kao izumirućim otmenim divljacima (barbarogenijima). Jedini odgovor na XIXvekovni koncept nejednakosti naroda bila je teorija postkolonijalnog diskursa koja je naglasila kompleksnost i intelektualnu jednakost kultura. Iz te perspektive i počinje istraživanje tuđeg kao sastavnog dela sopstvenog, kao i rekonstruisanje koncepta viđenja balkanskih naroda i kulture.

Modernizacija Srbije u kontekstu borbe za stvaranje nacionalne države i emancipaciju

Još od srednjeg veka srpska kultura razvijala se najvećem delom, pod uticajem Istoka. Država na raskršću dva sveta, između Istoka i Zapada, oduvek je predstavljala multikulturalnu sredinu, gde su se mešali narodi, vere, običaji i kultura svakodnevnog života. Nestabilni, hibridni i nadasve dinamični koncept balkanskog identiteta uslovio je i otežao stvaranje kolektivnog nacionalnog identiteta Srbije. Susret *plemenite barbarogenije i divljaštva*, kako ga naziva M. Krleža, nosio je sa sobom specifične kulturološke odlike, koje je bilo teško oblikovati i međusobno usaglasiti u

¹² Među njima i najveći nemački filozofi, filolozi, pisci i istoričari tog vremena : Herder, braća Grim, fon Humbolt, Gete, Stieglitz, Ranke, Kanitz, itd.

jedinstven reprezentacijski okvir. Iako zemlja sa šest vekova diskontinuiteta u razvoju državnosti, Srbija se u XIX veku bez velikog zakašnjanja približila modernim evropskim tokovima diferenciranja i zaokruživanja forme nacionalne države. Pritisnuta socijalnim i kulturnim nasleđem iz perioda dominacije otomanske imperije, Srbija se uhvatila u koštac sa izazovima modernizacije i izgradnjom nacionalnog/kulturnog identiteta. Kidajući spone sa tradicijom i nasleđem iz otomanskog perioda, Srbija poseže u slavnu prošlost, rekonstruišući svoj identitet i stvarajući uslove za oformljenje modernog, demokratskog društva.

Još u periodu vladavine kneza Miloša Obrenovića, postojao je konflikt između tradicionalnog i evropskog. Snažni pokušaji da se Srbija modernizuje i evropeizuje osporavani su i tumačeni kao nedostaci vlastitog identiteta, a prostor koji je u promeni socijalnih i kulturnih segmenata društva počeo da zauzima evropski sadržaj, doživljan je kao gubitak kulturne osobenosti. Koncept stvaranja nacionalne države nije bio dovoljno potkrepljen izgradnjom ukupne nacionalne emancipacije. Izgradnja jakog birokratskog sistema nije išla uporedo sa jačanjem ostalih društvenih segmenata, pa se tako politička modernizacija doživljavala se kao *tutorska modernizacija* i još jedan oblik kolonizacije nakon turskog zuluma. Teza o *deficitu modernosti* sociologa Klause Ofea, metodološki je primenljiva na Miloševu Srbiju. Ofe primećuje da su deficiti modernosti u direktnoj proporciji sa ukupnim stepenom modernizacije strukturalnih podсистema. Tako se i u Srbiji modernizacija države odvijala na račun nerazvijenog civilnog društva, pa se ni pokušaj izgradnje kolektivnog identiteta i kulturne reprezentacije nije održao. Otpor modernizaciji u tom smislu predstavljao je ukorenjeni tradicionalizam¹³ koji je, iako generator tadašnjih političkih promena, postao faktor rezistencije na iste. Izjednačenje pojma nacionalnog identiteta sa političkim mentalitetom ukazuje da je pasivni tradicionalni mentalitet predstavljao veliku prepreku u formiranju modernog kulturnog identiteta koji deluje inovativno i koji ima sposobnost vlastite percepcije političkog, što je jedan od glavnih uslova za sticanje nezavisnosti.

Percepcija Zapada u odnosu na političke promene Srbije u XIX veku, kao i današnje Srbije ostala je u okvirima viđenja Srba kao zatvorenih, pasivnih, bez sposobnosti menjanja i angažovanja,

¹³ U savremenoj političkoj teoriji razlikuju se dva tipa tradicionalizma: *instrumentalni*- koji pruža manje otpore modernizaciji i *konsumatorni*-koji deluje kontraproduktivno sa snažnim uporištem u plemenskim običajima, patrijarhalnoj strukturi, delovanju crkve itd. Što je uočljivo i na primeru Srbije XIX veka.

kao i kontrole u društvenim zbivanjima. Na srpskom primeru ilustrativna je metodološka napomena E. Hobsbauma: *Narodi sa izrazitijom plemenskom svešću, patrijarhalnom kulturom, i primitivnijim načinom privređivanja ispoljavali su srazmerno veći otpor nametanju moderne države, pa bila ona i nacionalnog karaktera.*¹⁴ Politička transformacija sistema nije bila utemeljena zajedno sa socijalnom i kulturnom transformacijom Srbije, tako da stvaranje modernog tipa političkog upravljanja, uspostavljanja nacionalne države i kulturnog identiteta nikada nije doveden do kraja. Politička modernizacija koja nije usaglašena sa političkom mentalitetom jednog naroda, uslovlila je neravnomernost i zaostajanje u društvenoj emancipaciji u odnosu na Evropu i dovela do ponovnog kolonizatorskog odnosa nad Srbijom. Otpor orijentalnoj kulturi Istoka prihvatanjem modela kulture Zapada doneo je brisanje jednog kolonizatorskog identitetskog obrasca, ali ne i uspostavljanje sopstvenog identiteta. Preživeli sistem socijalnih odnosa, identiteta i kulture iz perioda turske okupacije, uzrokovao je da dominacija razvijenih zemalja nije bila usmerena da se Srbija uključi u moderne evropske tokove, već da se dodatno marginalizuje. Iako je reprezentacijska - nacionalna i kulturna shema bila transformisana u skladu sa vladajućim evropskim merilima, nepromenjena socijalna struktura uslovlila je održanje ideologije *statusa quo* od strane dominantnog centra¹⁵ prema Srbiji. Nakon 1878. I Berlinskog kongresa, kada je Srbija dobila oslobođenje od vazalskog odnosa prema Turskoj, jačanje i preraspodela novih centara moći utiče na još jače stvaranje hibridnog kulturnog identiteta Balkana. Nacionalni pokreti koji su na Zapadu delovali u XIX veku okarakterisani su kao liberalni i bezopasni, a Istočni tj. Balkanski kao zloćudni i opasani, pa je nacionalizam na Balkanu kao takav sve do danas ostao u okvirima neuspešne, nedovršene i neprihvaćene ideje, pre svega zbog svoje statičnosti i nekomunikativnosti.

Koliko je za proces nacionalnog buđenja i kulturnog preporoda bila značajna uloga nacionalne inteligencije svedoči i oformljenje velikog broja nacionalnih institucija¹⁶, koje su imale za cilj transformaciju tradicionalnog ka modernom tipu društvenog organizovanja. S'obzirom na važnost uspostavljanja moderne države u svim segmentima Srbija je ulagala u obrazovanje i kulturu, gde se uticaj velikih kultura najpre odvijao preko jezika. Učeni pisci, slikari, naučnici,

¹⁴ Erik Hobsbaum, *Nacije i nacionalizam od 1780; program, mit, stvarnost*, Filip Višnjić, Beograd 1996.

¹⁵ U slučaju XIXvekovne Srbije odnosi se pre svega na Austriju i Nemačku.

¹⁶ Licej, Društvo srpske slovesnosti, Matica Srpska, Narodni muzej, Narodno pozorište, Novine Serbske itd.

kompozitori... sa Zapada donose romantičarski duh i slobodarske ideje ali i strani jezik i običaje koji sve više prodiru u svakodnevicu. Nacionalno jedinstvo stvaralo se oko novoosnovanih institucija, koja su se formirala kao mesta gde se rekonstruisala prošlost i brendirala budućnost. Ali oživljavanje narativa iz sjaja *prekolonijalne prošlosti*¹⁷, ponovo je ustupalo mesto imperijalizmu, ne dopuštajući pritom ravnopravnu komunikaciju između prošlosti i budućnosti i mapiranje sopstvenog kulturnog modela. Danas kada smo u situaciji da se sve više kulturnih ustanova zatvara, ili je odavno van funkcije, sve više se ograđujemo od bilo kakvih vanjskih upliva i suodnošavanja sa svetom globalne kulture, a nekada kada smo imali šansu za plasiranje sopstvenog izraza učvršćivali smo ga kopiranjem tuđih modela.

U srpskoj kulturi XIX vek nedvosmisleno se oslikava uticaj dominantne ideologije Zapada nad Balkanom, što je reprezentaciju vlastitog identiteta činilo nemogućom. Umetničku praksu¹⁸ generisala je kolonizatorska kultura plasiranjem svojih obrazaca i nametanjem estetskih kriterijuma. U kulturnom odnosu gde se ukršta *svoje* i *tuđe*, posmatranom iz kolonijalnog diskursa kao nejednakost između *Orjentalaca* i *Okcidenata*, međudelovanje entiteta uslovljeno je faktorima koje diktira vladajući centar moći. Okcident, kao suvereni subjekt kome pripada privilegija proizvođenja iskaza, zastupa Orjentalca. Orjentalac prema tome ne može da proizvodi sliku, tj. govor o sebi, budući da je Orjent viđen samo kao objekt fiksiran u dominantnom diskursu Zapada.¹⁹ Umetnička praksa *malog Drugog* pruža uvid u modele upisivanja i održanja moći *Velikog Drugog*, tako da slike malog Drugog više govore o slici Velikog Drugog nego o sebi samima.²⁰

Dominantni diskurs evropskih centara moći, sprega estetike i politike, koja se ogledala u mnogim tekstovima kulture tog vremena, najuočljivija je u vizuelnoj reprezentaciji novoformljene srpske nacije, koja na mestu nekadašnje demonstracije hajdučije i despotizma počinje da prikazuje građanstvo i demokratiju.

¹⁷ U ovom slučaju Nemanjičke srednjovekovne Srbije.

¹⁸ Viđenu kao proizvodnju slika kulture, po Saidu; E. Said, *Kultura i Imperijalizam*, Beogradski krug, Beograd 2002.

¹⁹ Prema: E. Said, *Kultura i Imperijalizam*, Beogradski krug, Beograd 2002.

²⁰ *Ibid.*

Vizuelna reprezentacija/ estetika i politika

Vekovno brisanje i potiskivanje nacionalnog identiteta od strane otomanskog režima gotovo je uništilo proces kulturnog prosperiteta srpske države, pa je pored vojne obaveze i novih političkih saveza, Srbija pokušala da obnovi institucije vere, obrazovanja i kulture i umetnosti. Dobijanjem hatišerifa 1830. godine u Srbiji nastaje povoljna klima za dolazak pismenih i obrazovanih Srba koji su živeli preko Save i Dunava i obrazovali se na Zapadu. Pored književnika, učitelja, naučnika, koji pomažu u prosvetivanju nacije odavno zaostale za svetom i osnivanja kulturno-prosvetnih institucija, u Srbiju iz *preka* u velikom broju dolaze i slikari da ovekoveče važna istorijska zbivanja i naslikaju prve portrete predstavnika vladajućeg društvenog sloja. Naspram neujednačenog stilskog i tematskog okvira, na slikama XIXvekovne Srbije uočljiva je tematizacija i restrukturiranje identiteta kroz negativnu sliku Drugog (Turci naspram Srba=Evrope)²¹, kao i uzdizanje lokalnog sukoba do univerzalnih tema (poistovećenje ustanaka sa velikim evropskim revolucijama). Pokušavajući da definiše svoj novi nacionalni identitet, prihvatajući sve što dolazi od prosvetljenijih i velikih naroda, Srbija gubi univerzalni stav pri prepoznavanju i oblikovanju sopstvenog načina vizuelne reprezentacije, kako u svakodnevnom tako i u umetničkom izrazu.

Uticaji u reprezentaciji nacionalnog identiteta/ studija slučaja: portreti kneza Miloša Obrenovića

Jačanje evropskog uticaja u svim državnim segmentima nametnulo je drastične promene u kulturi odevanja kao važnom delu reprezentacije identiteta jedne nacije. Sve dubljim učvršćenjem i prožimanjem političkih i kulturnih odnosa sa Ugarskom početkom XIX veka, srpske uniforme, kao i građansko odelo poprimaju specifičan oblik mešavine dva velika naroda – Turaka i Ugara. Težnja da se raskine sa istočnjačkom tradicijom i okrene evropskim tokovima najupečatljivija je u portretu, koji se kao žanr u srpskom slikarstvu rodio za vreme Prvog srpskog ustanka (kada nastaju portreti Karađorđa, istaknutih vojvoda i ustanika). Portreti istorijskih ličnosti doprinosili su jačanju oslobodilačkog duha i nacionalne svesti. Osim njih slikaju se istaknuti uspešni pojedinci, predstavnici građanske klase (trgovci, činovnici, crkveni

²¹ Npr. Trenutak ovekovečen na slici Paje Jovanovića, *Takovski ustanak*, predstavlja Miloša Obrenovića sa podignutom zastavom i krstom u času kada izgovara legendarnu rečenicu „*Evo mene, eto vas, rat Turcima*“.

velikodostojnici), koji su želeli da istaknu svoj novostečeni društveni položaj i ovekoveče ga za potomstvo, po uzoru na zapadnoevropsku građansku klasu. Potiskujući zastarele zografe slikari stižu iz Vojvodine, donoseći aktuelne stilove²² uglavnom iz Pešte i Beča. Posle Drugog srpskog ustanka sve je više slikara školovanih u Evropi, da bi u trećoj deceniji XIX veka portretisanje bilo masovna pojava. To nije zaobišlo ni konake kneza Miloša Obrenovića u Kragujevcu i Beogradu, a i njegovog brata Jovana u Čačku i Jevrema u Šapcu, koji zidove bogato ukrašavaju svojim portretima, oponašajući druge evropske vladare.

Odelo srpskih vladara prikazano na portretima umetnika XIX veka²³ mada na prvi pogled odaje utisak svečanog, modernog i evropskog, predstavlja mešavinu različitih modnih stilova i epoha. Od elemenata turske nošnje, koja prati srpski kostim sve do prve polovine XX veka, preko uticaja Mađarske koja ostaje ukorenjena posebno u načinu odevanja višeg sloja društva još od perioda *Seoba*, do totalnog mešanja austrijske i ruske državničke odore u reprezentaciji vladara.

Balansiranje između Istoka i Zapada, kroz često smenjivanje i zaokrete državne politike prema aktuelnim centrima moći može se najupečatljiviji posmatrati kroz transformaciju u vizuelnoj reprezentaciji srpske nacije, na primeru brojnih portreta kneza Miloša Obrenovića²⁴ (sa naglaskom na odvajanju istorijskog kostima, od romantične legende). Putopisac Joakim Vujić opisujući Milošev konak u Kragujevcu pominje sobu sa *izobraženijima* sa gospodarevim portretom u celoj figuri i *pečatnim* portretima dvanaest ruskih imperatora. Pored njih, ruskog poslanika na porti G. A. Stroganova i vojskovođe grofa P. H. Vithenštajna (koji se istakao u borbi protiv Napoleona), zatim turskog sultana Mahmuta II i Napoleona Bonaparte, povlačeći na taj način paralelu i veličajući borbu srpskih ustanika. Po preporuci Vuka Karadžića, koji je u to vreme gradio jake kulture veze sa Zapadom, knez Miloš Obrenović organizuje dolazak slikara *Pavela Đurkovića*, koji stiže iz Zemuna u Kragujevac krajem decembra 1823. godine sa zadatkom da naslika vladara i članove njegove porodice. Knežev portret sa turbanom bio je završen već 19. Januara. Sledi Milošev portret sa fesom i portret vladara u celoj figuri, koji na žalost nije sačuvan. Takođe po preporuci Vuka Karadžića, 1824. godine iz Vršca u Kragujevac i

²² Baroka, bidermajera, klasicizma i romantizma

²³ Uroš Knežević, Pavel Đurković, Jeftimije Popović, Georgije Bakalović, katarina Ivanović, Nikola Aleksić, Đorđe Krstić itd.

²⁴ Tokom obe njegove vladavine (1815-1839) i (1858-1860).

Požarevac dolazi slikar *Aksentije Jakšić*, koji slika knežev portret iz mladih dana. Prilikom proglašenja hatišerifa iz 1930. godine, kako bi fascinirao javnost, knez Miloš naredio je da se njemu i sviti sašije crvena uniforma sa mnoštvom dekorativnih ukrasa. *Stara srpska nošnja*, kako ju je krstio sam knez, najviše je podsećala na nošnju mađarskim magnata, što su i zabeležili tadašnji grafičari i putopisci²⁵. Miloša Obrenovića portretisali su potom *Uros Knezevic* (1835), *Jeftimije Popović-moler bečkerečki*, *Djura Jakšić* kao predstavnik srpskog romantizma i *Moric D. Dafinger* (1848), jedan od najvećih portretista i minijaturista na bečkom dvoru. Preko kneževih portreta može se pratiti njegova transformacija od pobunjenog ustanika, *delije*²⁶, surovog narodnog vođe, do vladara *evropejskog kova*. Knez Miloš predstavljen je prvo kao mladić iz naroda, zdrav, snažan, mišićav, plećat, jednostavno odeven, sa crvenim fesom na glavi koji je deo tradicionalne nošnje. Pavel Djurković zatim slika Miloša kao mudrog pregovarača koji traži naklonost Porte i turskom odećom ukazuje na svoju vazalni odans. Gornja haljina je ćurak opervažen krznom, do tela je bogata dezenirana odeća u više slojeva, a na glavi je veliki, bogato nabran turski turban, sa cvetnim motivom. Ovde se vidi Miloševa ekonomska snaga, ali i smerno priznanje turske vlasti. Vrlo brzo Miloša Obrenovića portretiše Uroš Knežević, slikar iz Sremskih Karlovaca, poznat kao portretista većine srpskih ustanika. Tada nastaje prvi Milošev portret, strogog i sigurnog izgleda, kao evropskog vladara u vojnoj uniformi. Tako se turski vazal posle jedne decenije transformisao u evropskog vodju. Odeven je u crni uzani mundir opasan u struku, sa zlatnim epoletama i visokom jakom, sa krstom ispod grla i lentom sa zvezdom. Na desnoj ruci su mu dva velika prstena i svitak, tj. dobijeni hatišerif. Po narudžbini austrijskog kneza Meternika, Moric. D. Dafinger portretiše Miloša Obrenovića za njegovu kolekciju vladarskih portreta 1848. godine. Isti autor po narudžbini kneza Miloša, kao kneza u abdikaciji, naslikao je reprezentativni portret u crvenoj mađarskoj *atili* ukrašenoj zlatnim gajtanima, sa crnom lentom na kojoj je medaljon sa likom preminulog sina Milana i dobijenim odslikovanjima. U desnoj ruci mu je krzneni kalpak, a u levoj sablja koju koju je dobio od srpskog naroda na dan donošenja sretenjskog ustava 1835. godine. Sablju koja je

²⁵ Prema P. Vasić, *Strani uticaji u srpskoj nošnji*, Zbornik muzeja primenjene umetnosti, beograd 1958, str 7-28.

²⁶ tur. Deli što znači ludaci. Italijanski putopisac Pigafeta opisujući mađarsku konjicu iz tog perioda navodi: „Iz Ugarske je bilo 4500 konjanika koji su imali štitove, kacige, koplja, šiljaste mačeve...Međutima bilo ih je koji su imali na plećih najveća orlova krila, a preko ramena oklop od kože međeda i druge zvjeradi, **da se pretvore u što užasnije strašilo**“. Prema, Prema: Jovan Skerlić, *Srpska književnost u XVIII veku*, Beograd 1923, str. 11.

zapravo tofejno oružje pridržava skinutom belom rukavicom, koja ukazuje na njegovu čistotu i miroljubivu politiku. Vidi se da Miloš samo na portretu od Uroša Kneževića ima prstenje, što zapravo pokazuje njegovu skromnost iako je bio jedan od najbogatijih ljudi u Evropi. Nije želeo da izaziva gnev naroda i eksponira svoje bogatstvo. Poznata je samo jedna narudžbina zlatnog nakita u Beču pred kraj njegove vladavine.

Knez Miloš Obrenović smatra se začetnikom kulturne obnove Srbije u vreme sticanja nezavisnosti i formiranja srpske države. Obnavljajući mladu kneževinu, iako neuk, podsticao je umetnike, zadužbinare i graditelje i sam se, tradicionalno opredeljen, izrazito zalagao za proces menjanja istočnjačkih navika, stilova i shvatanja u srpskom društvu i kulturi. Temeljno proučavanje nove srpske građanske i vladarske nošnje nerazdvojivo je od proučavanja uticaja kulture drugih naroda. Istočnjačke, od XIV veka kada je Srbija pala pod vlast Turaka, a zatim naroda koji su direktno ili indirektno učestvovali u procesu borbe za nezavisnost i imali snažan uticaj na osnivanje moderne srpske države (Grka, Rusa, Mađara, Austrijanaca, Nemaca i Francuza). Kako bi jasno odvojila sebe od *negativne slike Drugog*²⁷, tj. Turske, državna, verska i kulturna elita Srbije priklanjala se uticaju državnog i kulturnog modela Zapada. Prožeti idejom o nacionalnoj identifikaciji i orijentaciji Srbije, dinastija Obrenovića, na čelu sa tadašnjim knezom Milošem Obrenovićem, srpski državnici i učenici ljudi, tradicionalnoj nošnji pridodaju sve više stranih elemenata²⁸. Vojna i vladarska uniforma, često prikazivana na portretima²⁹, bakrorezima i grafikama iz XIX veka, svedoči o direktnom uticaju zapadnoevropskog modela odevanja i političke promene u Srbiji.

Zaključak

Kulturno-istorijsko nasleđe obrenovićevske Srbije i proces modernizacije prekidano je u više navrata, smenjivanjem vladara i menjanjem spoljne politike, kao i burnim promenama na geopolitičkoj sceni Evrope. Proces modernizacije i evropeizacije Srbije traje već puna dva veka,

²⁷ Prema, E. Hobsbaum, *Izmišljanje tradicije, XX vek* Beograd 2011. *Negativna slika Drugog*-postmoderni pojam koji se odnosi na selekciju i repeticiju momenata koji uspostavljaju identitet nacije; *brendiranje nacije*.

²⁸ Tradicionalne *dolame* ukrašavaju se srebrnim širitima i gajtanima, uvodi se *atila*, uzane čakšire i kratke čizme, a *fes* biva zamenjen mađarskim *klobucima* i *kalpacima* sa bogatim ukrasima, nakitom, kadkad i lentom preko grudi.

²⁹ Noževi, kubure i sablje, koje su ranije krasile pojaseve srpskih vladara i vojskovođa zamenjuju se kratkim sabljama ili elegantnim mačevima po uzoru na Ugarske.

a njeni tokovi od marginalne ka suverenoj državi puni su osporavanja i kontramodernizacijskih udara. Modernizacija Srbije XIX veka, podstaknuta snažnim romantičarskim evropskim idejama i nasleđem prosvetiteljstva, odvijala se kao borba za konstituisanje nezavisne nacionalne države i njen preobražaj u moderno, građansko društvo. Posmatrano iz konteksta balkanskog kulturnog miljea, ovi procesi mogu se tumačiti i kao deficiti vlastitog identiteta. Preporod nacionalnog identiteta trpeo je promene koje su ga potiskivale i brisale, potvrđujući večiti odnos *malih* naspram *velikih Drugih*, margine prema imperiji. Među teoretičarima koji su se bavili društvenim razvojem i političkom modernizacijom rasprostranjeno je mišljenje da je Balkan počeo da gubi svoj identitet onog trenutka kada je počeo da se evropeizuje. Takva stanovišta jasno ukazuju na njegovu različitost u odnosu na Evropu. Pogrdno značenje koje je Balkan stekao nakon nedovršenog procesa modernizacije započetog u XIX veku uzrokovao je da Balkan postane metafora za nešto agresivno, netolerantno, barbarsko, poluzversko, polucivilizovano, poluorijentalno³⁰, što je predstavljao I pre početka procesa *pozapadnjivanja*, tj. evropeizacije. Ovakav pristup u svojoj opširnoj studiji *Imaginarni Balkan* snažno kritikuje M. Todorova, ističući da iako kultura Balkana u mnogome predstavlja Otomansko nasleđe, nosi sa sobom I pozitivnu metaforu koja inspiriše Zapad na slobodoljublje, hrabrost, ponos I nezavisnost. Prema rečima Todorove, Balkan zvog toga nije ni bolji ni gori od ostatka sveta.

Umetnost XIXvekovne Srbije, kao deo kulturnog identiteta Balkana, formirala se kroz međuodnos brojnih istorijskih uticaja. Hibridnost balkanskog identiteta uočljiva na portretima vlastodržaca tog vremena jasno svedoči o društveno-istorijskim prilikama I nikad dovršenom procesu transformacije Srbije u suverenu evropsku državu. Takođe on svedoči o *kulturalnom imperijalizmu* koji kolonizatorska kultura Zapada generiše plasiranjem svojih obrazaca, delovanja I pojavnosti, sa ciljem održanja hegemonije I političke nadmoći centra. Misao E. Saida o održanju *statusa quo* (u političkom, ekonomskom, nacionalnom, kulturnom, religijskom, psihološkom, intelektualnom I estetskom stupnju razvoja *malog Drugog*), koja nosi ideju univerzalizma, kao efekta moći dominantnog centra, bliska je misli Svetozara Markovića da se *Srbi stalno vrte u jednom kolovratu*. Estetski prostor koji je zauzimao evropski sadržaj u srpskom

³⁰ Prema Maria Todorova, *Imaginarni Balkan*, XX vek, Beograd 1999.

slikarstvu XIX veka, samo je refleks *orjentalca* za za samoodržanjem u okviru nametnutih, hegemonih estetskih kriterijuma zapadnoevropske imperije.

Nikad završeni proces modernizacije uslovio je permanentnu neodređenost savremene kulture politike, jer se u nestabilnom periodu tranzicije, sa kojom se posebno suočava naš nacionalni i kulturni identitet, još uvek opredeljujemo između tradicionalizma i globalne kulture, pritom dodatno naglašavajući razlike i kontraverze, a ne stvarajući polje slobodne kulturne fluktuacije. Jer, naš nacionalni identitet nerazvojiv je od poimanja kulture Balkana čija je paradigma upravo prožimanje, prelamanje i civilizacijski kontrast. Kulturna politika današnjice trebalo bi da učini vidljivim bogatstvo raznolikosti, kao svojevrsnog kontrapunkta u svim oblastima društveno/kulturne delatnosti, i da u tome prepozna svoj najjači potencijal kako bi na putu tranzicije izbegla inferiornost u prepoznavanju ili pak sopstvenu indiferentnost u proizvodnji, prezentovanju i očuvanju kulturnog blaga.

Bibliografija:

- 1) Despotović Lj., *Srpska politička moderna: Srbija u procesima političke modernizacije 19. Veka*, Stylos, Beograd 2008
- 2) Gelner E., *Nacije I nacionalizam*, Matica Srpska, Novi Sad 1997.
- 3) Hobsbaum E., *Izmišljanje tradicije, XX vek*, Beograd 2011.
- 4) Hobsbaum E., *Nacije i nacionalizam od 1780; program, mit, stvarnost*, Filip Višnjić, Beograd 1996.
- 5) *Istorija srpskog naroda, knjiga V, tom I i II*, grupa autora, SKZ, Beograd 1981.
- 6) Jovanović M., *Srpsko slikarstvo u doba romantizma 1848-1878*, Matica Srpska, Novi Sad 1976.
- 7) Kunibert B., *Srpski ustanak I prva vladavina Miloša obrenovića 1804-1850*, Zadbina Ilije M. Kolarca, Beograd 1901.
- 8) Medaković D., *Putevi srpskog baroka*, Nolit, Beograd 1971.
- 9) Medaković D., *Tragom srpskog baroka*, Nolit Beograd 1971.
- 10) Milutinović Z., *Susret na trećem mestu: ogledi iz teorije I interpretacije*, Geopoetika, Beograd 2006.
- 11) Molnar A., *Narod, nacija, rasa*, Beogradski krug, Beograd 1997.
- 12) Ofe K., *Modernost i država*, Filip Višnjić, Beograd 1999.
- 13) *Portreti Obrenovića iz zbirke Narodnog muzeja u Beogradu*, katalog izložbe, Muzej rudničko takovskog kraja, Svetlost, Čačak 2005.
- 14) Said E., *Kultura I imperijalizam*, Beogradski krug, Beograd 2002, prev. Rastko Jovanović.
- 15) Said E., *Orjentalizam, XX vek*, Beograd 2000, prev. Drinka Gojković.
- 16) Smit A.D., *Nacionalni identitet, XX vek*, Beograd 1998.
- 17) Sorman G., *Velika tranzicija*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stanojevića, Novi Sad 1997.

- 18) Todorova M., *Imaginarni Balkan*, XX vek Beograd 1999.
- 19) Todorova M., *Imagining the Balkans*, Oxford UP, New York and Oxford 1997.
- 20) Vasić P., *Odelo i oružje*, Univerzitet umetnosti u Beogradu, Beograd 1974.
- 21) Vasić P., *Strani uticaji u srpskoj nošnji*, tekst u *Zbornik muzeja primenjenih umetnosti br.3-4*, Muzej primenjene umetnosti Beograd, 1958.
- 22) Vujović B., *Umetnost obnovljene Srbije 1791-1848*, Prosveta, Beograd 1986.

Webografija:

- 1) Garić D., *Moda I emancipacija u ženskoj vizuelnoj kulturi Srbije I Vojvodine krajem XIX I početkom XX veka*, http://www.arte.rs/sr/umetnici/teoreticari/dragana_garic-4758/tekstovi/moda_i_emancipacija_u_zenskoj_vizuelnoj_kulturi_srbije_i_vojvodine_krajem_xix_i_pocetkom_xx_veka-3768/
- 2) Šubert G., *Kada se Gete sreo sa Vukom*, <http://www.sanu.ac.rs/Inicijative/2009GabrijelaSubert.pdf>
- 3) Wolf, L., *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford University Press, Stanford California, 1994., dostupno na internetu:
<http://books.google.rs/books?id=JHm2c1jg2mAC&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false> (pristupljeno 17.4.2013.)
- 4) http://www.rastko.rs/rastko-bl/istorija/corovic/istorija/7_11_1.htmlž